

**THE TRADITION OF SACRED VISITATION IN
THE CONTEXT OF BODYLORE¹**

BEDEN FOLKLORU BAĞLAMINDA KUTSAL ZİYARET GELENEĞİ

Aktan Müge YILMAZ²

Abstract

The term, bodylore, was first used by G. Katharine Young. It refers to the manners of thinking, talking and moving, all of which generate the personal cultural formations, and it reflects the name of the field investigating these types of bodily stances and their symbolical meanings. A body that is a biological or natural object is also a cultural product. It is shaped by the culture while the culture is shaped by the body. Expression of culture takes place through bodily elements. In other words, there is a bi-directional operation between the body and culture. The body that produces culture serves as the transporter, protector, consumer and reproducer of the same culture. In a cultural sense, the body is an object that is available to be read as a cultural text. On the other hand, as reflected by Zehra Kaderli, body has become a central topic for the sociological religious studies as these studies have been conducted after religion has been accepted as an experience that is embraced with its all relevant aspects. The assessments indicated above formed the theoretical background of this study. Accordingly, this study aimed to evaluate the practices of sacred visitation, which have emerged based on the location of visit, the visiting part and the visited elements, from the point of religious folklore or public beliefs and in regard to sacred-bodily relationships. These relationships will be analyzed considering the actions of the visitors. The data used while seeking an answer for the question of how the body and bodily elements are designed in the tradition of visitation were obtained from Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri (Votive and Suitable Places for Votive in Ankara and Neighboring Areas) by Hikmet Tanyu (1967), and the subject was classified and evaluated within these limitations. A new approach was used for the studies of visitation phenomenon, and the bodylore concept was found to be applicable for this phenomenon.

Keywords: Bodylore, folklore, visitation, tomb, sacred

Öz

Be-den folk-lo-ru, G.Katharine Young tarafından ortaya atılan bir terimdir. Bu terim ile, hem kişiliğin kültürel yapılanmalarını oluşturan düşünme, konuşma ve hareket etme biçimleri hem de bu türden bedensel duruşlarla bunların simgesel anlamlarını araştırılan alanın adı kastedilmektedir. Biyolojik açıdan doğal bir nesne olan beden, aynı zamanda kültürel bir üründür. Beden kültür tarafından biçimlendirilirken diğer taraftan kültürü şekillendirmektedir. Kültürün dışavurumu bedensel unsurlarla mümkün olmaktadır. Yani beden-kültür arasında çift yönlü bir işleyiş mevcuttur. Kültürü üreten beden, bu ürettiği kültürün taşıyıcısı, koruyucusu, tüketicisi ve yeniden üreticisidir. Kültür bilimi açısından bakıldığında beden, kültürel bir metin olarak okumaya müsait bir nesnedir. Diğer taraftan Zehra Kaderli'nin işaret ettiği gibi sosyal bilimlerde din konulu çalışmalarda zamanla dinin tüm boyutlarıyla yaşanan bir deneyim kabul edilerek çalışılması sonucu beden, bu alandaki çalışmalarda merkezi bir konu haline gelmiştir. Yukarıda bahsedilen tespitler, bu makalenin teorik alt yapısını oluşturmuştur. Buradan hareketle; makalede, dini folklor ya da halk inanışları kapsamındaki kutsal ziyaret geleneğinin; ziyaret yeri, ziyaret eden ve ziyaret edilen unsurlarına bağlı olarak ortaya çıkan pratiklerinin kutsal-beden ilişkisi açısından değerlendirilmesi

¹ Bu makale, 5-8 Ekim 2017 tarihinde Nevşehir/Ürgüp'te düzenlenen I. Uluslararası Mesleki Çalışmalar Sempozyumu'nda sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

² Doç. Dr.,

ArticleHistory:

Received

20/05/2019

**Received in
revised form**

20/05/2019

Accepted

29/06/2019

Available online

30/06/2019

hedeflenmiştir. Çalışmada özellikle ziyaretçilerin eylemleri noktasında kutsal-beden ilişkisi çözümlenmeye çalışılacaktır. Ziyaret geleneğinde beden ve bedensel olanın nasıl kurgulandığı sorusuna cevap ararken kullanılan veriler, Hikmet Tanyu'nun (1967) Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri adlı çalışmasından seçilmiş olup konu, bu sınırlar içinde tasnif ve değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bu çalışmada ziyaret fenomeni çalışmaları için yeni olan bir yaklaşım kullanılmış olup sonuçta beden folkloru kavramının ziyaret fenomenine uygulanabilirliği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Beden folkloru, folklor, ziyaret, türbe, kutsal.

GİRİŞ

Beden folkloru, ilk olarak G.Katharine Young tarafından ortaya atılan bir terimdir. Young, beden doğal bir obje olmanın ötesinde bir icat olduğunu iddia eder. Onu, kültürel bir yapı, bir yazıt olarak görür ve kültürel ürünlerin tam anlamıyla yorumlanabilmesi amacıyla beden ve bedenle yaratılan kültürün de incelenmesi gerektiğini belirtir (Gürçayır, 2007: 8).

Beden folkloru terimi ile hem kişiliğin kültürel yapılanmalarını oluşturan düşünme, konuşma ve hareket etme biçimleri hem de bu türden bedensel duruşlarla bunların simgesel anlamlarını araştıran alanın adı kastedilmektedir (Young, 2003: 437).

Biyolojik açıdan doğal bir nesne olan beden, aynı zamanda kültürel bir üründür. Beden kültür tarafından biçimlendirilirken diğer taraftan kültürü şekillendirmektedir. Kültürün dışavurumu bedensel unsurlarla mümkün olmaktadır. Yani beden-kültür arasında çift yönlü bir ilişki mevcuttur. Kültürü üreten beden, bu ürettiği kültürün taşıyıcısı, koruyucusu, tüketicisi ve yeniden üreticisidir.

Hareket çözümlenmelerinde, toplumsal cinsiyet çalışmalarında, kozmolojik sistemler, yaratılış mitleri, giyinme, yemek, davranışlar ve başka birçok konu üzerinde beden folkloru doğrudan çalışıldığı gibi halk konuşmasından hukuka kadar farklı alanlarda da üstü örtük olarak çalışılmaktadır (Young, 2003: 438-439). Mitlerin kozmolojik bedeni, ayin eylemlerinin dinsel bedenleri, beden tabuları, duygular, bedensel tözler ve tözsel olmayan bedenler, akışkan beden, katı beden, beden ruhu, evcimen beden, sınırları çığneyen beden, özel beden/kamusal beden, beden folkloru kapsamındaki diğer çalışma alanlarıdır (Young, 2003: 442).

Bedenle ilgili çeşitli konularda yapılmış bir dizi folklor çalışmasıyla beden folkloru (bodylore) adı altında folklorun alt dalı olarak dünyada bir çalışma alanı oluşmuştur. Kültür bilimi açısından bakıldığında, kültür üreten beden kimi durumlarda kültürü bedenselleştirmekte olduğunu görmek mümkündür. Yani beden, kültürel bir metin olarak okumaya müsait bir nesnedir. Hal böyle iken, Türkiye'deki beden folkloru çalışmalarının yetersizliği ve bu konudaki farkındalığın eksikliği de ortadadır. Selcan Gürçayır'ın (2007: 12-13) çalışmasında bu duruma dikkat çekilmiştir. Yapılan tespitler; Türkiye'de beden folklorunun halk oyunları ve dansları ile halk hekimliği konuları içerisinde sınırlı olarak çalışıldığı; beden bireyin kimliğini ve kültürünü yansıtan bir araç olarak anlaşılabilirliği üzerine herhangi bir çalışma bulunmadığı; beden folklorunun konuları arasında tanımlanabilecek olan jestler ve mimiklerin, kalıp davranışlar başlığında Türk halkbiliminin çalışma alanı olarak değerlendirildiği; beden dili ile duygular arasındaki ilişkiyi tartışan çalışmaların daha çok iletişim bilimciler ile psikologlar tarafından hazırlandığı; bu noktada, Türkiye'de yapılan beden odaklı çalışmalarda bedene folklor açısından bakılmadığı ve bu çalışmaların kültürel değerlendirmeleri içermediği vurgulanmıştır. 2007 yılında Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından düzenlenen "Türk Kültüründe Beden" konulu sempozyum ile beden kültürle ilişkisi üzerine yapılan çalışmaların eksikliğine dikkat

çekilmiş, sözlü ve yazılı metinlerden sonra bedensel metinlerin de bir çalışma alanı olabileceği, bu metinlerin de kültürü yorumlamada kullanılabilmesi ve farklı disiplinlerin bu yorumlamada ne gibi katkılar sağlayabileceği görülmüştür.

Yukarıdaki dikkat noktaları ve sosyal bilimler içinde din konulu çalışmalarda zamanla dinin tüm boyutlarıyla yaşanan bir deneyim kabul edilerek çalışılması sonucu beden merkezi bir konu haline gelmesi (Kaderli, 2017: 252), bu makalenin teorik alt yapısını oluşturmuştur. Buradan hareketle makalede; kutsal ziyaret geleneğinin ziyaret yeri, ziyaret eden ve ziyaret edilen unsurlarına bağlı olarak ortaya çıkan pratiklerinin kutsal-beden ilişkisi açısından değerlendirilmesi hedeflenmiştir. Ziyaret geleneğinde bedenin ve bedensel olanın nasıl kurgulandığı sorusuna cevap ararken kullanılan veriler, Hikmet Tanyu'nun (1967) Ankara ve Çevresinde Adak ve Adak Yerleri adlı çalışmasından seçilmiş olup konu, bu sınırlar içinde tasnif ve değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

TASNİF VE DEĞERLENDİRME

Din ve inancın biçimlendirici ve sosyal kontrolü sağlayıcı işlevi malumdur. Her yörenin sosyo-ekonomik yapısına, gelenek ve göreneklerine göre değişen; ancak özün gereği aynı insanî ihtiyaçlara cevap veren inanışlar, pratikler insanları bir arada tutmaktadır (Altun, 2008: 174). Kaderli (2017: 251), insanın kültür tarihinde din ve inancın; bedenin görülme, algılanma, tanımlanma, anlamlandırılma, biçimlendirilme ve dışa vurulma süreçleri üzerinde belirleyicilik etkisi öne çıkan en önemli faktör olduğunu söylemektedir.

Kültür tarihinde özellikle Hristiyanlarda beden³, Hz. İsa'dan dolayı kutsal görülmüştür. Hristiyan inancında Hz. İsa'nın bedenini günahkârları kurtarmak için zulmün emrine sunması sonrasında azizlere de saygı gösterilmiş ve ölmüş olsalar bile bedenleri kutsal olarak görülmüştür. Kutsal kişilere ait kemik parçaları, beden kalıntıları ve bedene ait eşyalara "rölik" denmektedir. Hristiyan kültüründe kutsal olarak görülen bu röliklerin şifa dağıttığına da inanılmış, kimi zaman elden ele dolaştırılmış ve çeşitli yerlerde sergilenmiştir (Corbin, 2008: 19).

İslamî açıdan bakıldığında⁴ Müslüman Türkler'de de bedenin kutsal görüldüğü durumlar vardır. Başta Hz. Peygamber olmak üzere, Müslüman -Türk kültür çevresinde kabul görmüş dini-tasavvufî bazı şahsiyetler kutsal kabul edilmekle birlikte bu kişilerin bedeniyle ilişkili unsurlara da kutsiyet atfedilmiştir. Mesela Hz. Peygamber'e ait olduğuna inanılan pabuçlar, Hz. Peygamber'in ayak izleri, türbe ve camilerde bulunan sakal-ı şerifler sergilendiğinde halk, dualar eşliğinde bu kutsal emanetleri görme, öpme, dokunma, koklama yoluyla bedenlerini kutsalla iletişime sokmaktadırlar. Bu, beden folkloru içinde değerlendirilebilecek bir kutsal-beden ilişkisidir.

Türk kültür geleneği içinde geçmişten bugüne varlığını sürdürmekte olan yadır, ziyaret ve türbeler, eski Türk inanışlarından atalar kültü ve su, ağaç, orman, dağ vs. gibi yer-su kültlerine ait kültik pratikler başta olmak üzere kimi geleneksel ve ilkel toplumlarda hâlâ varlığını sürdüren animistik, dinamistik ve büyüsel öze sahip inanç ve uygulamaların bazı unsurları ile bunlara sonradan eklenen namaz kılmak, mevlit okutmak, dua etmek, tespih çekmek, zikir yapmak, Kuran-ı Kerim'i yüze kapatmak gibi birçok İslamî inanç ve uygulamanın (Türk, 2012: 101-102) bir arada sergilendiği kutsal kabul edilen mekânlardır. Ziyaret, Türkçede birini görmeye, biriyle görüşmeye gitme, görüşme; bir yeri

³ Hristiyanlık ve beden konusunda teferruatlı bilgi için Kaderli (2017: 263-273)'nin çalışmasına bakılabilir.

⁴ İslamiyet ve beden konusunda teferruatlı bilgi için Kaderli (2017: 273-311)'nin çalışmasına bakılabilir.

görmeye gitme anlamına gelmekte iken⁵ Türkiye Türkçesi Ağzları Sözlüğü'nde yatır ve türbe anlamında kullanılmaktadır.⁶ Ziyaretgâh da ziyaret edilen yer, ziyaret yeri, türbe anlamlarına gelmektedir (Doğan, 2011: 1387). Halk arasında ziyaretgâh kelimesi yerine ziyaret kelimesi daha sık olarak kullanılmaktadır.

Ziyaret yerleri, kendilerinde belli bir manevi güç, feyz ya da bereket bulundurduğuna inanılan ve birtakım efsaneler, hikâyeler, kerametler ve mertebeler atfolunan kişilerin mezarları, türbeleri yahut onlara ithaf olunan makamlar olmakla birlikte kutsal bilinen birtakım taş, ağaç, kaynak, göl, kaya ve dağ gibi mekânlar da ziyaret yeri kategorisine dâhil bulunmaktadır (Günay, 1996: 10-11).

Anadolu'nun birçok yerinde türbe gibi ziyaret yerlerinde gerek mekân gerekse şahıs unsurları ile ilgili kutsal-beden ilişkisini ortaya koyan çok çeşitli uygulamalar mevcuttur.

Beden folkloru açısından önemli olan türbeler ve burada yatan, toplum tarafından önemli ya da kutsal olarak kabul edilen şahsiyetler Türk toplumu tarafından günümüzde de ziyaret edilmektedir. Korku, heyecan, ilgi, merak ve himmet bulma isteği insanları bu türbelere çekmektedir. Çeşitli pratiklerin icra edildiği bu ziyaretlerin ayrıca türbe ya da ziyaret yerinde bulunan ve doğaüstü gücü olduğuna inanılan kutsal kişi ya da nesneyle bütünleşme, onun koruyuculuğu altına girme, ona sığınma ve onda olan doğaüstü gücün kendine aktarılması gibi pek çok amacı da bulunmaktadır (Türk, 2012: 96).

Kutsal mekân ya da ziyaretgâh olarak; yatır, eren, evliya, dede, baba, şeyh, pir gibi kutsal kişilerin makam ve mezarları olduğu gibi olağan üstü bir olayın, bir hayatın, bir efsanenin kahramanı kız, kadın ya da erkek; ağaç, taş, kaya, kaynak gibi doğa unsurları da karşımıza çıkmaktadır (Tanyu, 1967: 300). Yer-su kültürünün tezahürü olarak taş, toprak, dağ, su ve ağaç gibi doğa unsurları, kimi yerde kült değerleriyle kutsalı direkt temsil ederler kimi yerde ise kutsal kişiyle olan bağlantısı ve ona yakınlığıyla dolaylı bir kutsiyet kazanırlar.

Kutsal olmayan sıradan insan, kuvvet, kudret ve etki taşıdığına inandığı keramet sahibi ulu kişiler ya da kültler ile yani kutsal varlıklarla bağlantı kurmak ve onların gücünü direkt ya da dolaylı olarak kendi menfaati, istekleri ve ihtiyacı doğrultusunda kullanmak ister. Kutsal mekânları ziyaretiyle bir nevi yaratanla ilişkisinde aracıya yönelmiş olmaktadır. 'Kutsal aracı'nın toprağı, gömüldüğü ya da bulunduğu yer, münasebette olduğu eşya ve nesnelere bir şekilde bedenle temas ettirilerek dini ve sihri kazanç elde edilmeye çalışılır.

Ziyaret fenomenine beden folkloru bağlamında yaklaşıldığında incelenmesi gereken iki farklı anlam düzlemi olduğu görülmüştür. Birincisi, kutsal olmayan bedenin yani ziyaretçilerin kendi bedenleri ile ürettikleri kültürel hal ve davranışları, ikincisi ise ziyaretgâhtaki derviş, evliya, şeyh gibi insanların ya da ağaç, su, taş gibi doğaya ait unsurların nesnelere, bedensel kutsiyetleridir.

Makalenin örnekleme, Hikmet Tanyu (1967) tarafından hazırlanan Ankara Ve Çevresindeki Adak Ve Adak Yerleri adlı eserinden seçilmiştir. Eserde, beden folkloru içinde değerlendirilebilecek kutsal-beden ilişkisini ortaya koyan oldukça fazla uygulama örneği mevcuttur. Bu noktadan hareketle; Ankara ve çevresinde tespit edilen ziyaret

⁵Güncel Türkçe Sözlük, Erişim tarihi: 29 Eylül 2015, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.55e1833f3ce5a2.98089386

⁶ Ziyaret, Türkiye Türkçesi Ağzları Sözlüğü, Erişim tarihi: 29 Eylül 2015, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas&kategori1=derlay&kelime1=ziyaret

yerlerindeki bedenselleştirme deneyimlerini ve ilgili uygulamalarını aşağıdaki gibi tasnif etmek mümkündür:

Kutsal olduğuna inanılan ziyaret yerinde şifa amaçlı belli bir müddet durmak

Ankara ve çevresinde kutsal kabul edilen türbe, mezar, ocak gibi yerleri ziyaret eden insanlar, bu ziyaret yerlerinde çeşitli amaçlarla belli bir süre beklemektedir. Sadece insanlar değil, onlara ait nesne ve eşyalar da kutsal mekânda şifa amacı ile bir müddet tutulabilmektedir.

-Ağır sıtmalı hastalar, direk temas kurulması umut ve inancıyla dedenin postuna ya da yanına yatırılıp onunla birkaç saat yalnız bırakılır (Tanyu, 1967: 93, 99).

- Ağzı yan dönenler yani felçlilerin dua ederek yatırdaki taşın üzerinde yarım saat uzanması sağlanır (Tanyu, 1967: 95).

- Boğmaca öksürüğünü geçirmek için çocuk, türbenin eşğine, taşın üzerine yatırılır (Tanyu, 1967: 92).

- Boğmacalı çocuklar getirilir, türbede bir gece yatılır (Tanyu, 1967: 84).

-Boğmaca öksürüğünü geçirmek için dedenin türbesinde bir gece bırakılan gömlek alınarak çocuğa giydirilir ve 40 gün çıkartılmaz (Tanyu, 1967: 92).

-“Aciz kuldan ulu Tanrıya” diye başlayan arzuhal kâğıtları yazılarak, yazının türbedeki sarığın altına konulması yoluyla kutsal kişinin Tanrıya istekleri ulaştırması beklenir (Tanyu, 1967: 78-79).

-Huysuz, bağırıp çağıran söz dinlemeyen aksi çocuklar türbeye kapatılarak beş dakika bekletilir (Tanyu, 1967: 1).

- Uyumayan ve çok ağlayan çocuklar sakinleşmesi için türbede mezarın yanına yatırılır ve sallanır (Tanyu, 1967: 99).

- Dilek sahibi yanında pamuk ipliği götürür, türbedar bu ipliği yediye katlar ve yedi düğüm atar. Bu iplik evliyanın üstüne atılır, daha sonra geri almak üzere o gün orada bekletilir (Tanyu, 1967: 91).

-Zincire vurulacak kadar ileri derecede akıl hastaları türbeye getirilerek iyileşene dek takriben 5-6 gün kalması sağlanır (Tanyu, 1967: 137).

-Dilek dilenerek türbenin mezarının üzerine mendil atılır. Mendil ertesi güne kadar mezarın üzerinden düşmezse dileğin kabul olacağına inanılır (Tanyu, 1967: 122).

- Hasta olan ufak çocuklar (Beypazarı'nda bulunan bulgur dedesi) türbede yatırılıp uyutulur. Çocuk uyuduktan sonra etrafına biraz bulgur serpilir (Tanyu, 1967: 105).

- Uyuma ve yaramazlık yapmama konusunda etkili olduğuna inanılan türbelere uyuyamayan çocukların elbisesi getirilip türbenin penceresine bırakılır (Tanyu, 1967: 97).

- Çocuğu olmayan kadınlar yatırlara giderek taşların üzerine uzanırlar (Tanyu, 1967: 95).

-Doğuracak kadınlar kundak takımını bir gece mezarın üzerinde bekletirler (Tanyu, 1967: 77).

- Çile odasında dervişler kırk gün kalırlar (Tanyu, 1967: 67).

- Gece yarısından gün ışığına kadarki sürede dört yol kavşağında bulunarak dua edilir, dilek dilenir (Tanyu, 1967: 60).

-Yürüyemeyen çocuklar türbeye getirilerek şifa aranır (Tanyu, 1967: 99).

Örneklere bakıldığında kutsal kabul edilen kişilerin yattığına inanılan mezar ve türbe yerlerinde veya kutsalın tezahür ettiği bazı mekânlarda, ziyaretçilerin belli bir müddet kalarak kutsaldan dolayı olarak faydalandığını görmekteyiz. Kutsal güce sahip kişi, nesne, mekân ve zaman dilimi ile doğrudan temas olmasa dahi dini-sihri gücün etki alanında bulunmanın, o havayı solumanın bedene beklenen olumlu etkiyi geçireceğine ve kutsalın koruyuculuğunun gerçekleşeceğine inanılmaktadır. Örnekler arasında bulunan dört yol kavşağındaki uygulamada, kutsal olmayan bir mekân olan dört yolun kavuştuğu yerin ve gündelik pratiklerin yaşandığı esnada kutsal olmayan gece yarısından gün ışığına kadarki zaman diliminin, dilek esnasında kutsal mekân ve zamana dönüşmesi dikkat çekicidir.

Kutsal olduğuna inanılan ziyaret yerinin çevresinde belli bir müddet dolaşmak

-Yatırın etrafında 1 defa dönülür (Tanyu, 1967: 115).

-Yatırın etrafında 3 defa dönülür (Tanyu, 1967: 95,115).

- Yatırın etrafında 7 defa dönülür (Tanyu, 1967: 139).

- Yeni gelin erkek evine götürülürken Gülbaba türbesinin etrafını tavaf ederek geçer (Tanyu, 1967: 108).

- Toprak yiyen çocukların bu alışkanlığından kurtulması için türbe toprağından avuca alınıp yatırın etrafında dönülerek dua edilir (Tanyu, 1967: 97).

- Hasan Dede'nin etrafında sabah seher vakti üç kez dolaşır ve beygir gibi kişilerler (Tanyu, 1967: 95).

Dönme eylemi de kutsal ziyaretlerde sıklıkla görülen bedensel bir pratiktir. Ziyaretlerde icra edilen diğer bedensel eylemlerde de olduğu gibi kutsalın gücünden faydalanma isteği ile ve bu gücün bedene nakledilmesi amacıyla gerçekleştirilmektedir. Yaşar Kalafat'a göre, tavaf, dönme veya dönülme, döndürülme sureti ile manevi bir kuvve oluşmaktadır. Ortaya çıkan elektriklenme vasıtası ile eylemi gerçekleştiren kişi sıkıntılardan korunabildiği gibi var olan dertlerinden de kurtulabilir (http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/kalafat_diyarbakir_tavaf.pdf).

Kutsal kabul edilen taşın, toprağın ziyaret yerinden alınması/yenmesi/suyunun süzülerek içilmesi/çamurunun sürülmesi

Ankara ve çevresinde ziyarette bulunan insanlar, gittikleri ziyaret yerinden toprak ya da taş almakta ve bu alınan toprak ya da taşları da çeşitli hallerde ve şekillerde kullanmaktadır.

-Türbenin bulunduğu mahalleden imtihana gidenler mezarın üzerinden küçük bir taş alarak gider (Tanyu, 1967: 77).

- Toprak yiyen çocuklara türbenin toprağı ya yalıtılır ya da yedirilir. Böylece çocuk bir daha toprak yemeyi bırakır (Tanyu, 1967: 97).

-Göğüsleri süt dolayısıyla şişen emzikli kadınlar türbeye getirilerek toprağından yedirilir (Tanyu, 1967: 99).

-Türbeden cevher denen toprak alınarak yenilir ya da saklanır (Tanyu, 1967: 115).

-Türbenin mezarından alınan toprak kuvvetli olmak ya da hastalıktan kurtulmak için çocuklara yalattılır (Tanyu, 1967: 119).

-Türbenin yanında bulunan taş ziyaretçiler yalar ya da toz haline getirerek yer. Öksürük taşı adı verilen bu taşın öksürüğe iyi geldiğine inanılır (Tanyu, 1967: 141).

-Türbe toprağından alıp üste serpilir (Tanyu, 1967: 142).

-Cevher denilen türbe toprağı alınarak suya karıştırılıp tülbenkten süzerek suyu sıtımali hastaya 3, 7 ya da 11 gün içirilir. Toprak yerine 7 taş ıslatılarak suyunun içirildiğı de görölmektedir (Tanyu, 1967: 92).

-Temre hastalığında cevher toprağı çamur haline getirilerek sabahın erken saatlerinde aç karnına hastaya sürölür (Tanyu, 1967: 93).

-Cevher denilen dede toprağı, taşı, haricen sürölerek ya da içilerek hastalıkların tedavisinde kullanılır (Tanyu, 1967: 99).

Toprağın dışında ilginç bir örnek Hacı Bayram Veli türbesinde 1938-41 yılları arasında meydana gelmiştir. Türbenin kapalı olduğı yıllarda, türbenin içi çok toz olduğından zamanın müezzini türbeyi temizlemek maksadıyla açınca halk içeriye hücum etmiş “onun mübarek tozu” diyerek ellerinin uzandığı yerlerdeki tozları alıp ellerine, yüzlerine ve üstlerine sürmüşlerdir (Tanyu, 1967: 70).

Bu başlık altındaki örneklere baktığımızda ulu kişilerin yattığına inanılan mezarların üzerindeki veya çevresindeki topraktan faydalandığını görmekteyiz. Çünkü kutsal kabul edilen bedenden dolayı bu kutsallık toprağına geçmektedir. Bu sebepten dolayı da insanlar bedenlerinin korunması veya şifa bulması için topraklardan yararlanmaktadır. İnanışa göre askere giden gençler bu topraktan alarak başlarına gelebilecek her türlü kaza ve beladan korunmuş olmaktadır. İnanışa göre, çocuğı olmayan bayanların da bu toprak sayesinde çocukları olmaktadır. Türbeye ait bir unsur vücuda sürmek, yanında taşımak Türk (2012: 96)'ün de belirttiğı gibi dinamizm inancına örnek olarak gösterilebileceğı gibi, büyüsel bir işlem olarak da değerlendirilebilir.

Ziyaret yerinde kutsal kabul edilen taş, ağaç vb. unsurlara sarılmak ve ağaç ya da taş oyuklarından geçmeye çalışmak

Ankara ve çevresinde ağacın bizatihi yatır yani ziyaretgâh olduğı da görölmektedir. Nitekim Çubuk'ta bir çam ağacından müteşekkil ziyaretgâh bulunmaktadır (Tanyu, 1967: 107).

İnsanlar ziyaret yerine gittiklerinde farklı nedenlerle ziyaret yerinde bulunan taş, ağaç vb. unsurlara sarılmaktadır.

- Nallıhan'da Gebe Sakızlık türbesinin hemen yanında bulunan sakızlık ağacı, bir insan gövdesinin iki üç kulacı kadar büyüklüğünde yabancı şam fıstığı ağacı imiş. Çocuk dileyen kadın bu türbeye satılır. Kadın bu ağacı kucaklar ve kurban adar (Tanyu, 1967: 141).

-Beypazarı Tekke köyünde cami avlusunda dikili iki kuru ağaç direğı arasında bir insan geçecek kadar açıklık bulunmaktadır. Niyet tutup buradan geçenler başarılı olursa niyetin kabul olduğuna yorulur (Tanyu, 1967: 105).

- Nallıhan'da bulunan Emrem Sultan türbesinin yakınında bir çocuk sığacak genişlikte ortası delik taş vardır. Hasta çocuklar 3 İhlas okuyarak oradan geçirilir ve böylece çocuğına şifa bulacağına inanılır (Tanyu, 1967: 134).

-Türbenin başındaki ağacın gövdesinin insan geçecek kadar olan oyduğundan üç defa geçilir (Tanyu, 1967: 142).

-Türbedeki delikli taştan geçilir (Tanyu, 1967: 95).

Yukarıdaki pratikler kültik uygulamalardır. Ağacın⁷ ve taşın⁸ yer-su kültürünün unsurları olarak kazandığı kutsiyet bu uygulamaları, Türk (2012: 96)'ün de dile getirdiği gibi ağacın ya da taşın kutsal olduğuna ve onlarda bulunan mistik gücün kendisine geçeceğine ya da kendisini koruyacağına olan inancın bedenselleştirilmesi olarak değerlendirmek mümkündür.

Kutsal kabul edilen ağaca, çalıya, mezar taşına bedenle alakalı nesnelere ilişkin uygulamaları, bu nesnelere kutsal mekânda sallanması

Ankara ve çevresinde ziyarette bulunan insanlar ziyaret yerinde bulunan bazı ağaçlara bedenleri ile ilişkili bez parçaları asmaktadırlar.

-Bez ve iplik bağlanır (Tanyu, 1967: 5, 104, 142).

- Kızılçık ağacına bez ve iplik bağlanır (Tanyu, 1967: 119).

-Türbenin pencere demirlerine, tellere bez bağlanır (Tanyu, 1967: 65, 83, 84, 85, 88).

-Sıtmaya tutulanlar, başı ağrıyanlar üzerlerinden kopardıkları bir ip ya da çaput parçasını mezarın taşına ya da varsa çalıya bağlarlar (Tanyu, 1967: 95).

-Yatırın baş tarafına dikilen değneğe genç kızlar bez bağlar (Tanyu, 1967: 99).

-Türbede bulunan geyik boynuzlarına bez bağlanır (Tanyu, 1967: 112).

-Sıtmaya tutulanlar üzerlerinden bir çul ya da bez kopararak türbedeki ardıç ağacına asarlar (Tanyu, 1967: 141).

-Türbedar kendi okuyarak ip ya da bezi bağlar (Tanyu, 1967: 144).

-Baş ağrısını geçirmek için saçtan koparılan tel, türbeye bağlanır (Tanyu, 1967: 93).

- Türbenin üstüne tülbent adağı bırakılır (Tanyu, 1967: 139).

-Mendil sallanır, gömlek sallanır, iç fanılası sallanır, kravat sallanır (Tanyu, 1967: 73).

Bu sallanan kıyafetler şifa bulması istenen kişiye giydirilir. Büyünün temas ve parça bütünü temsil eder ilkelerine göre bu eşyalar aslında sahiplerini temsil etmektedirler. Ezan ya da hutbe okunurken bu eşyaların sallanmasının sebebi, hayırlı olduğuna inanılan anlara iştirak ettirilen nesnenin temas münasebetiyle hastaya iyi geleceğine inanılmasıdır. Burada dikkat çeken bir durum da sıradan insan olarak eşyanın sahibi kimseler, bu sallama işini kendileri de yapmakla beraber minarede müezzine sallatmanın daha da etkili olduğunu düşünmeleridir. Yani, bedene temas ederek sahibini temsil kabiliyeti kazandırılan eşya, kutsal mekân ve zamanla münasebette bulunarak o gücü üzerine almaktadır.

İnsanların kendi bedenleri ile alakalı bez parçalarını ağaçlara bağlamalarının nedenine beden folkloru açısından bakıldığında; ağaçların, kutsal olan mezar ve türbelerin

⁷ Ağaç kültürü ile ilgili ayrıntılı bilgi için Seyidov (1996), Ögel (1998), Çoruhlu (2000), Ergun (2000) ve Bayat (2007)'in eserlerine bakılabilir.

⁸ Taşların kutsallığı ile ilgili ayrıntılı bilgi için Tanyu (1968) ve Güngör (1998: 337-343)'ün eserlerine bakılabilir.

yakınında bulunması ile bağlantılı olduğunu söyleyebileceğimiz gibi eski Türk inanç sisteminde yer alan ağaç kültü ile de açıklanabilir. Ağaç, mitolojik dönem Türk düşüncesinde Tanrı'ya ulaşmanın bir yolu olduğu için kutsaldır. Bu kutsallıktan dolayı da belli ağaçlara kurbanlar sunulmuştur. Bu kurbanlar kanlı olabileceği gibi kansız da olabilmektedir. Kansız olarak nitelediğimiz kurbanlar ise bez parçalarıdır. Türbelerdeki ağaçlarda bulunan bez parçalarının asılma nedeni de genellikle herhangi bir dileğin gerçekleşmesi veya hasta bedenlere şifa bulma isteğidir. Ziyaretçi, bedeni ile alakalı ağaca bez parçaları asarak doğrudan olmasa da dolaylı olarak bedenini kutsal olan ile temas ettirmiş olmaktadır. Ayrıca, çoğunlukla farkındalığını yaşamadan bir kansız kurban pratiğini gerçekleştirmektedir.

Kutsal kabul edilen şifalı suyun doğrudan ya da dolaylı olarak beden ile teması

Türk mitolojisinde kült ve destanlarda da motif olarak karşımıza çıkan su, günümüzde hem eski inanç izlerini üzerinde barındırarak hem de kutsal zatlara bağlantılı ziyaret yeri olarak varlığını devam ettirmektedir. Ankara ve çevresinde ziyarette bulunan insanlar ziyaret yerinde bulunan ve şifalı olduğuna inanılan sudan doğrudan ve dolaylı olarak faydalanmaktadırlar.

-Kutlu anlam verilen suya dua yazılı kâğıt atmak ve bu esnada dua etmek (Tanyu, 1967: 73).

-Karacabey türbesinin de bulunduğu külliyeinin içindeki hamamda "dede kurnası" denilen yerden çıkarken su dökünmek kadınlar tarafından uğurlu sayılır (Tanyu, 1967: 75).

- Yaturın baş tarafından çıkan su, şifa niyetine içilir (Tanyu, 1967: 85).

-Hüseyin Gazi'nin kerameti olarak bilinen esasını yere vurunca çıkan su, hem soğuk hem içilmesi şifalıdır (Tanyu, 1967: 89).

- Kesikbaş Sultan türbesi ile ilgili rivayete göre kesik başın bedeni türbede, başı da türbenin yanında bulunan kuyudadır. Bu kuyudan hastalıklı çocuklar hem su içer hem de bu su ile yıkanır. İnanışa göre iyileşecekler kuyu su verirken iyileşmeyecekler vermezmiş (Tanyu, 1967: 98).

- Sıtma Dedesi türbesi ile Kasım Dede türbesinin yakınında olan pınarın kaynağından sıtmalı su içer ve yıkanır (Tanyu, 1967: 99, 118).

- Göz Pınarı Dedesi olarak bilinen ve Ayaş çayı kenarında bulunan türbenin pınarının, gözdeki çibanlara iyi geldiğine inanılır (Tanyu, 1967: 100).

-Ayvaşık Dede ya da Ivaz Baba türbesindeki meşhur şifalı su için akıl hastaları buraya getirilerek ilaçları için buradaki tastan su içerilir. Bu şifalı su, türbeye gelemeyenlere de götürülür (Tanyu, 1967: 104).

-Özellikle akıl hastaları ve çocuğu olmayanlar bu dertten kurtulmak için türbede bulunan pınarda yıkanıp kurban adarlar (Tanyu, 1967: 105).

-Çocuk sahibi olmak isteyen kadınlar dedelerin adını birer anahtara vererek bu anahtarları içinde su bulunan bir helkeye koyarlar. Ayın ilk çarşamba gününde bu helkeyi kibleye doğru asarlar. Sabaha kadar asılı duran anahtarlardan hangisi paslanırsa, o dedenin türbesi ziyaret edilir (Tanyu, 1967: 91).

Burada ziyarette bulunulan kuyuyu, Türk inanç sisteminde yer alan ve destanlarda da bir motif olarak karşımıza çıkan su⁹ kültünün günümüze bir yansıması olarak görebiliriz. Su, Türk mitolojisinde evrenin yaratılmasında önemli rol oynadığı gibi insanların hayatlarına da yön veren bir kutsallığı da içerisinde barındırmaktadır. Bu kültün izleri motif olarak Türk destanlarında mukaddes su, ebedî su, arı su, kaplıca vs. gibi kavramlarla karşımıza çıkabilmektedir.

Görüldüğü üzere Türk mitolojisinde kült ve destanlarda da motif olarak karşımıza çıkan su, günümüzde hem eski inanç izlerini üzerinde barındırarak hem de kutsal zatlarla bağlantılı ziyaret yeri olarak varlığını devam ettirmektedir.

Kutsalın tezahür ettiği tepede yağmur duası yapmak

Ankara ve çevresinde yaşayan insanlar yılın belli zamanlarında yağmur yağması amacı ile kutsal yerleri ziyarette bulunup dua etmişlerdir. Yağmur duası için kabul gören, kutsal kabul edilen ziyaret yerleri genelde su, tepe ve ağaç kült üçlüsünün bulunduğu yüksekçe tepeler olmuştur.

-Hasanoğlan köyündeki Hasan Dede yatağı (Tanyu, 1967: 95), Beypazarı'ndaki Ayvaşık Dede ya da Ivaz Baba türbesi (Tanyu, 1967: 104), Çubuk'taki Kalender türbesi (Tanyu, 1967: 112), Kızılcahamam'daki Dikmen Dede ve Hızır Dede türbesi (Tanyu, 1967: 132), Nallıhan'da yüksek bir tepede koruluk ve su kenarında konuşlanmış Hasan Dede türbesi (Tanyu, 1967: 142) yağmur duası ve adak için seçilen kutsal mekânlardandır.

Burada beden folkloru olarak değerlendirilebilecek husus ise yağmur duası yapma şeklidir. Yağmur duasında imam özel bir dua okur. Dua esnasında imam ve cemaatin ellerinin avuç içleri diğer dua ritüellerine olduğu gibi yukarı değil de yere doğru bakar. Bu yolla kutsalın tezahür ettiği mekânda Allah'ın rahmeti toprak için istenilir. Yani dua etmek beden dili ile desteklenmiş olur. Kutsallığın toprağa geçmesi beden ile desteklendiği için bu hususu da beden folkloru içinde değerlendirmek mümkündür.

Ziyaret yerinde mum yakmak

Ankara ve çevresinde ziyarette bulunan bazı insanlar çeşitli amaçlarla ziyaret yerinde mum yakmaktadırlar. Mum yakmak, mum dikmek, mum adamak, mum bırakmak vs. türbe ziyaretlerinde en sık rastlanan uygulamalardandır (Tanyu, 1967: 63, 64,65, 68, 74,75, 76, 78, 82, 83, 85, 104, 122, 132).

-Türbenin pencere kenarlarında mum yakılır (Tanyu, 1967: 65).

-Mum yakmak için türbe içinde ocak gibi özel olarak düzenlenmiş mekânlarda mum yakılır. (Tanyu, 1967: 84).

-Işık, aydınlık, nur kavramlarını çağrıştıran mumun adak olarak kullanılması yaygınken aynı işlevsel ve inançsal kabulün günümüzde ampul adağını da doğurduğunu söylemek mümkündür (Tanyu, 1967: 68, 78).

İlk bakışta mum yakma ritüelinin beden folkloru içinde değerlendirilmesi zorlama gibi görünse de mum yakma olayını eski Türk inanç sisteminde yer alan ateş¹⁰ ile ilgili

⁹ Su kültü ile ilgili ayrıntılı bilgi için; Ögel (1998), Çoruhlu (2000), Ergun (2000), Bayat (2007), Günay vd. (2015: 58-60), Seyidov (1996: 259-265), Eroğlu (2017: 188-190), Arık (2017: 81-82) ve Yıldırım (2017: 241-243)'in çalışmalarına bakılabilir.

¹⁰ Ateş kültü ile ilgili ayrıntılı bilgi için; Güngör (1998: 329-337), Radlof (2008), Günay vd. (2015: 57-58), Bayat (2007) ve Yıldırım (2017: 249-251)'in çalışmalarına bakılabilir.

inançlara bağladığımızda beden ile kutsal arasındaki ilişkiyi görmek mümkün olmaktadır. Konuya farklı bir bakış açısı getiren Türk (2012: 95)'ün yorumuna göre mum, dileğin kabul edilmesi için kullanılan bir araçtır ve mum eridikçe dertlerin ve hastalıkların da bedende yok olacağına inanılmaktadır. Büyünün taklit prensibine göre yapılmış olan bu yorumda da mum yakma pratiğinin bedensel bir beklenti için yapıldığı görülmektedir. Zira mum ile beden arasında kurulan analogik ilişki sayesinde yakılan mum eridikçe bedendeki hastalıklar da kaybolacaktır.

Ateş, Türk mitolojisinde kutsal kabul edilen ve saygı gösterilen bir unsur olup genellikle ocak kültürü ile birlikte anılmıştır. Ateş ruhuna hitaben okunan şaman ilahilerinden anlaşıldığına göre aile ocağı kültürü ile ateş kültürü birbirinden ayırt edilmez (Radlof, 2008: 274).

Kutsal kabul edilen ziyaret yerinde kalıplaşmış bedensel ritüelleri ya da hareketleri yapmak

Ankara ve çevresinde ziyarette bulunan insanlar ziyaret yerine gittiklerinde el-yüz sürmek, ziyaret yerini öpmek, ziyaret esnasında başı yukarı kaldırmak, el açmak, el bağlamak, dua ederek üfleme, eli yüze sürmek, süpürmek, yürüyemeyen çocukları türbede sallamak, türbe anahtarını konuşması gecikmiş çocukların ağzına sokarak çevirmek gibi bir takım gelenekselleşmiş, kalıplaşmış bedensel ritüelleri ya da hareketleri yaparlar Kutsal olana saygıyı ifade etmek, bir dileğin kabul olmasını sağlamak veya şifa bulmak maksatlı olan bu dinî ve sihrî hal ve eylemler sayesinde kendilerini manevi olarak iyi hissetmekte ve hasta bedenlerine şifa bulduklarına inanmaktadırlar.

-Ziyaret eyleminde en sık karşılaşılan bedensel eylem namaz kılmak (Tanyu, 1967: 83, 84, 134, 139) ve dua okumaktır. En sık okunanlar Fatiha (Tanyu, 1967: 63, 76, 77), İhlas (Tanyu, 1967: 63, 76, 77, 134) ve Yasin (Tanyu, 1967: 64) sureleridir.

Bu okuma işlemi sırasında türbe ziyaretçisinin, dua okuduğunu dışarıdan anlaşılır kılan bir takım kalıplaşmış bedensel kültür kodları olan duruş ve eylemleri gerçekleştirdiği görülmektedir. Teslimiyeti, saygıyı, umut etmeyi, yalvarmayı, niyazı temsil eden bir beden dili kullanıldığı görülmektedir. Dua ve sure gibi kutsal metinler içten, sesli ya da mırıldanarak (Tanyu, 1967: 76), ara sıra üflenerek okunduğu gibi, o esnada eller göğe doğru açık, göğsün üzerinde birleştirilmiş, karın üstünde bağlanmış ya da iki elle yüz kapatılmış şekilde kullanılmaktadır. Gözler, ellerin hareketine göre kimi zaman açık kimi zaman kapalı şekilde; kafa öne veya hafif yana doğru eğik ya da göğe bakar şekilde arkaya doğru tutularak, bacaklar saygıyla kapanmış diz çökerek oturur halde ya da ayakta, beden diline katkı sağlamaktadır (Tanyu, 1967: 59, 63, 64).

-Gündelik rutinde kutsallık işlevi taşımayan bacalar, adak adanacağı zaman ocak kültürünün bir tezahürü olarak kutsal mekâna dönüşmektedir. Gece yarısı mutfak bacasına gidilerek baş, bacanın içinden gökyüzüne kaldırılır ve Cenabı Haktan bir dilekte bulunulur. Bu sırada doksan dokuzluk tespih kullanarak toplamda 700 besmele çekilir, bacaya da mütemadiyen üflenir (Tanyu, 1967: 59).

-Türbeden ayrılırken kutsalın etkisini kutsal mekânın dışında da sürdürebilmek için yatırın toprağına yüz sürülür. (Tanyu, 1967: 95, 144).

- Ziyaret sırasında mezarın başucu öpülür (Tanyu, 1967: 139).

-Derviş kadın çocuğu bıçakla sıvazlar. Ya da türbedar türbe anahtarını çocuğun boğazına üç defa sokar. Sonra çocuğu sıvazlar (Tanyu, 1967: 92).

SONUÇ

Bu çalışmada ziyaret fenomeni çalışmaları için yeni olan bir yaklaşım kullanılmış olup sonuçta beden folkloru kavramının ziyaret fenomenine uygulanabilirliği görülmüştür. Makale sınırları içinde incelenen örneklerin ışığında yine görülmüştür ki, kutsal mekân ziyaretlerinde bedenleşme deneyimi dokunma, duyma, görme, konuşma, durma/bekleme, dönme, yeme, içme, tat alma, koklama ve nefes alma gibi bedensel eylemler yoluyla hayata geçirilmektedir. Beden folkloru bağlamında türbe, yatır ziyaretlerinde; kutsal olduğuna inanılan ziyaret yerinde şifa amaçlı belli bir müddet durmak; kutsal olduğuna inanılan ziyaret yerinin çevresinde belli bir müddet dolaşmak; kutsal kabul edilen taşın, toprağın ziyaret yerinden alınması/yenmesi/suyunun süzülerek içilmesi/çamurunun sürülmesi; ziyaret yerinde kutsal kabul edilen taş, ağaç vb. unsurlara sarılmak ve ağaç ya da taş oyuklarından geçmeye çalışmak; kutsal kabul edilen ağaca, çalıya, mezar taşına bedenle alakalı nesnelere iliştilmesi; kutsal kabul edilen şifalı suyun doğrudan ya da dolaylı olarak beden ile teması; kutsalın tezahür ettiği tepede yağmur duası yapmak; ziyaret yerinde mum yakmak; kutsal kabul edilen ziyaret yerine el-yüz sürmek, ziyaret yerini öpmek, ziyaret esnasında başı yukarı kaldırmak, el açmak, el bağlamak, dua ederek üfleme, eli yüze sürmek, süpürmek, yürüyemeyen çocukları türbede sallamak, türbe anahtarını konuşması gecikmiş çocukların ağzına sokarak çevirmek gibi kalıplaşmış bedensel hareketlerden oluşan kültürel kalıp davranış ve duruşların sergilendiği tespit edilmiştir. Ziyaret fenomeni bağlamında bu uygulamaların, kutsallar ile beden bir şekilde ilişki içerisinde olmasını esas aldığı görülmüştür. Dinî ve sihrî inanışların bedenselleştirilmesi anlamına gelen söz konusu ilişki;

1. Bedenin belli amaçlarla kutsalın tezahür ettiği mekân, taş, toprak, ağaç gibi unsurlara temas etmesi;
2. Kutsalın tezahür ettiği yerde beden dolaylı olarak arındırılması;
3. Bedene ait parçaların kutsalın tezahür ettiği yere iliştilererek beden için dolaylı olarak istekte bulunulması ve
4. Kutsaldan faydalanma beden için değil de toprak ya da başka bir durum/nesne için olsa dahi bedensel uzuvların (eller) araya girerek bu yolla kutsallığın toprağa ya da başka nesnelere geçmesinin beden ile desteklenmesi yoluyla gerçekleşmektedir.

Yukarıdaki tespitler ışığında son söz olarak; Türk kültüründeki kutsal ziyaret geleneğinin, beden folkloru çalışmaları için zengin malzeme veren önemli bir alan olduğu ve bu bakış açısıyla yapılacak yeni çalışmaları beklediği söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Altun, I. (2008). Kocaeli'de türbelerle ilgili inanış ve uygulamalara örnek: "Sultan Baba". *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 37, 173-185.
- Arık, D. (2017). Kutsal mekân ve ziyaret fenomeni. (yay. haz. D. Arık ve A. H. Eroğlu). *Halk inanışları el kitabı içinde* (s. 70-95). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Bayat, F. (2007). *Türk mitolojik sistemi 1-2*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Corbin, A., vd. (2008). *Bedenin tarihi 1 - Rönesans'tan Aydınlanma'ya*. (çev. Saadet Özen). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Çoruhlu, Y. (2000). *Türk mitolojisinin anahatları*. İstanbul: Kabcacı Yayınevi.

- Doğan, A. (2011). *Osmanlı Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ergun, M. (2000). Türk ağaç kültü inancının Dede Korkut hikâyelerindeki yansımaları. *Millî Folklor*, 47, 22-30.
- Eroğlu, A. H. (2017). Geleneksel Türk inanışları. D. Arık ve A. H. Eroğlu (yay. haz. D. Arık ve A. H. Eroğlu). *Halk inanışları el kitabı içinde* (s. 174-209). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Gürçayır, S. (2007). *Çağdaş kentte beden folkloru*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Günay, Ü. ve Güngör, H. (1996). *Kayseri ve çevresinde ziyaret ve ziyaret yerleri*. Kayseri: Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Günay, Ü. ve Güngör, H. (2015). *Türklerin dini tarihi*. Kayseri: Berikan Yayınevi.
- Güngör, H. (1998). *Türk bodun bilimi araştırmaları*. Kayseri: Kivilcim Yayınları.
- http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.55e1833f3ce5a2.98089386. [Erişim: 18.06.2019].
- http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_ttas&view=ttas&kategori1=derlay&kelime1=ziyaret. [Erişim: 18.06.2019].
- Kaderli, Z. (2017). *Tarihsel ve sosyo-kültürel bağlamı içinde beden ve bedenleşme deneyiminin teorik çerçevesi*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Kalafat, Y. (2008). *Diyarbakır ve çevresi örnekleri ile halk inançlarında tavaf/dönme*. Erişim adresi (19 Haziran 2019): http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/kalafat_diyarbakir_tavaf.pdf.
- Ögel, B. (1998). *Türk mitolojisi*. I. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Radloff, W. (2008). *Türklük ve şamanlık*. A. Temir vd. (Çev.). Ö. Andaç Uğurlu (Haz.). İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Seyidov, M. A. (1996). Eski Türk kitabelerindeki yer-sub meselesi. Saadettin Gömeç (Çev.). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29, 259-265.
- Tanyu, H. (1967). *Ankara ve çevresinde adak ve adak yerleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Tanyu, H. (1968). *Türklerde taşla ilgili inançlar*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Türk, H. (2012). Hatay türbe inancının sağlık antropolojisi açısından incelenmesi. *Millî Folklor*, 94, 91-104.
- Yıldırım, M. (2017). Tabiat kültleri. D. Arık ve A. H. Eroğlu (Yay. Haz.). *Halk inanışları el kitabı içinde* (s. 240-257). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Young, K. (2003). Beden folkloru. Serpil Cengiz (Çev.). Gülin Öğüt Eker vd. (Yay. Haz.) *Halkbiliminde kuramlar ve yaklaşımlar kitabı içinde* (s. 437-443). Ankara: Millî Folklor Yayınları.